

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ATLAS ZUM KATALOG DER ARMENISCHEN HAND-SCHRIFTEN. 1. Armenische Palaeographie. Erläuterungen zu den schriftproben ans den armenischen. Handschriften der königl. Uneversitäts bibliothek in Tübingen v. Franz Nicolaus Finck. 2. Kleinarmenische Miniaturenmaterei Die Miniauren der Tübitnger Evangeliass Ma XIII 1 vom J. 113, bezw. 893 n. chr. v. Josef Strzygowski. Tübingen 1907.

Տիւրինգենի համալսարանի մատենադարանի վարչութիւնը վաղուց մտադրութիւն ունէր հայ ձեռագիրների մի ժողովածու ձեռք բերել. այդ ցանկութիւնն իրագործուեցաւ 1904 թ., երբ հայազէտ դր. Ֆինկի միջնորդութեամբ մատենադարանապետ Գայգէր կարողացաւ հանգուցեալ Էնֆիանեանցից 6000 բուրլով դնել նորա 104 հատորից բաղկացած ժողովածուն: Այդ ձեռագիրների ցուցակը պատրաստեցին պ. պ. Ֆրանց Նիկոլայու Ֆինկ և Լ. Գեանջեցեան ¹⁾: Ներկայիւս մեր առաջ է դրուած այդ ցուցակի քարտէզը, որ մի տեսակ բացատրական յաւելուած է կամ ուսումնասիրութիւն հայ հնագրութեան և մանրանկարչութեան: Առաջին խնդրով զբաղուել է դր. Ֆինկ և երկրորդով նշանաւոր արուեստագէտ և հնագէտ Ստյիգովսկի: Ատլասին մի փոքրիկ նախարան է կցուած մատենադարանապետ Գայգէրի կողմից, որից տեղեկանում ենք, որ Շոտլադարդցի գործարանատէր Էրնստ Սիգլինը ոչ միայն հոգացել է ձեռագիրների գնման և վերոյիշեալ ցուցակը կազմելու ծախսը, այլ և այս Ատլասի տպագրութիւնը:

Դր. Ֆինկը իւր համառօտ ուսումնասիրութիւնը հիմնել է Տիւրինգենի համալսարանի վերոյիշեալ ձեռագիրների վերայ:

¹⁾ Systematisch-Alphabetischer Hauptkatalog der königl. Universitätsbibliothek zu Tübingen. XIII. Verzeichnis der armenischen Handschriften. Tübingen 1907.

Նա հինգ տեսակ գրեր է որոշում առանց ի նկատի առնելու անցողական աստիճանները: Յարգելի գիտնականը նպատակ չ'ունի հայ հնագրութեան մանրամասն ուսումնասիրութիւն տալ, այլ ուղեցոյց լինել ներողացի նորուս հայագէտներին ձեռագիրներով զբաղուելիս: Նա իւր համառօտ ուսումնասիրութեան որպէս լուսարանութիւն կցել է 24 նոյնատիպ օրինակներ, որոնք ընթերցողին իրական դադափար են տալիս հայ գրերի ծագման և փոփոխութեան մասին:

Առաջին և հնագոյն գիրը Սկզբնագիր (Unzi alschrift) կամ զբլխագիր կոչուածն է, որ մեր մէջ սովորական է մեծ երկամագիր անուանել: Երկրորդ տեսակը կէս սկզբնագիրն (Halbunzialschrift) է կամ միջին երկամագիրը, որ առաջին տեսակից զանազանում է իւր անկիւնաւոր գծերով, այն ինչ գլխագիրը կըլոր է: Այս տեսակին է պատկանում նաև փոքր երկաթագիրը: Միջին և փոքր Մեսրոպեան երկաթագիր (Տաշեան), որ միայն անկիւնաւոր չէ, այլ և յաճախ կըլոր գծերով: Այս երկու տեսակների վերայ աւելացնում է Ֆինկը բոլորագիրը, նոտրագիրը և շղագիրը: Հակառակ Ֆինկի Քարամեանը Բերլինի արքայական մատենադարանի հայ Զ-ի ցուցակում¹⁾ 7 տեսակ գիր է ընդունում, միջին և փոքր երկաթագրերը համարելով տարբեր տեսակներ, իսկ շեղագիրն էլ հնի և նորի բաժանելով: Արդարև դրանց տարբերութիւններն այնքան մեծ են, որ աւելի հեշտ կարելի է Քարամեանցի հետ համաձայնուել, քան Ֆինկի: Իսկ Տաշեանը²⁾ ընդունում է 9 տեսակ գրեր անցողականերով: Հակառակ Քարամեանցի համաձայն ենք Ֆինկի այն կարծիքին, որ Լազարեան ձեմարանի աւետարանի գիրը 887 թ., որ թուականով ձեռագիրներից ամենահինն է, կասկածելի է նոյն համարել ս. Մեսրոպի կազմած տառերի հետ, որոնք անշուշտ փոփոխութիւն են կրել չորս դարու ընթացքում, որքան էլ ընդհանուր տիպը պահած լինին: Է. դարուց մնացած արձանագրութիւններ (Կոմիտաս կաթուղիկոսի և Ներսէս Գ-ի) համեմատութիւնը հաստատում է այս կարծիքը: Լազարեան ձեմարանի աւետարանի գիրը ընդհանուր նմանութեան հետ նուր տարբերութիւններ ունի այս արձանագրութիւններից, որոնք միմեանց շատ նման են: Մինչև այժմ հրատարակուած ցուցակների հիման

¹⁾ Verzeichnis der armenischen Handschriften der künigl. bibl. zu Berlin. 1886.

²⁾ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, եր. 1045—1046 և Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ Վիեննա, 1898 եր. 43 և շար.

վերայ հեղինակը թուականով ձեռագիրներն մի աղիւսակ է կազմում և դարերի համեմատ դասաւորում, ցոյց տալու համար, թէ ճիշդ դարում ճիշտ տեսակ գիրը աւելի զործածական էր։ Նղարակացութիւնն ի հարկէ կարող է միայն հաւանական ճշտութիւն ունենալ, բայց ոչ անպայման։ Իրողութիւն պէտք է համարել, որ զրի այս կամ այն տեսակը որոշ ժամանակ իշխող է եղել, թէև միւս տեսակներն էլ գոյութիւն են ունեցել։ Երկաթագրի տեսակների հետ երևան են գալիս և միւս գրերը, թէև հնում երկաթագիրն աւելի գերակշռող էր։ Ալիշանը Այրարատի մէջ եր. 498 բերում է 999 թուին զբաժ բոլորագիր մի յիշատակարան (տես և Տաշեանի Ակնարկ եր. 68) Մայր Աթոռի մատենադարանի Կ. ց. № 902 նոտրագիր է 1313 թուից, իսկ Սարգիս Սանահնեցու յիշատակարանը շեղագիր է 1041 թուից¹⁾։ Մեզ յայտնի են Մ. Աթոռի մատենադարանում ուրիշ կարևոր ձեռագրեր հին բոլորգիր Գ. ց. № 102, գրուած 975 թուին, իսկ Կ. ց.-ի № 899 (919) յիշատակարանը շեղագիր է 1215 թ., որ մեր առօրեայ գրութեան ձևերն է յիշեցնում։ Սակայն սովորական բոլորգիրը իշխող է դառնում ԺԲ. դարից, իսկ նոտրագիրն ու շեղագիրը աւելի յաճախ են զործածւում ԺԷ. և ԺԸ. դարերում։ Մագման տեսակէտով ամենահինն անշուշտ մեծ երկաթագիրն է, միւսների ծագումն անորոշ է։ Բոլորագրից են ծագել նոտրագիրն ու շեղագիրը։ Կլոր, մեծ երկաթագիրը աւետարանների համար զործ էր անւում մինչև ԺԳ. դարը։

* * *

Ատլասի երկրորդ մասն է կազմում Գրացի համալսարանի ուսուցչապետ Իոզեֆ Ստիգոլսկու «Փոքր Հայաստանի Մանրանկարչութիւն» վերնագրով գնահատելի աշխատութիւնը։ Յարգելի գիտնականը հայ բանասիրութեան մէջ արդէն նշանաւոր է հանդիսացել իւր *Das Etschmindzin Evangeliar* (Beitrage der armenischen, ravnennatischen u. syro-ägyptischen kunst) 1891, Wien աշխատութեամբ, ուր նա ուսումնասիրութեան նիւթ է դարձնում՝ էջմիածնի ճարտարապետութիւնը և փղոսկրեայ հռչակաւոր աւետարանի կաղնի ու մանրանկարչութիւնը։ Նա յօդուածներ է գրել հայոց մանրանկարչութեան մասին «Հանդէս Ամսօրեայի» և «Byzantinische Zeitschrift» թերթերի մէջ 1902 թ. հրատարակուած Մլթէ Թագուհու աւետարանի զարդանկարների առթիւ²⁾։ Հայոց ճարտարապետութեան մասին խօսում է ուրիշ առիթներով ևս։ Նա աչքի

¹⁾ Ալիշան Շիրակ. եր. 50 և Տաշեան Ակնարկ. եր. 72.

²⁾ Զարդանկարք Աւետարանի Մլթէ Թագուհու. Վենետիկ 1902.

ընկնող տեղ է բռնում ընդհանրապէս բիւզանդական արուեստի ուսումնասիրութեան մէջ և մի շարք կարեւոր աշխատութիւններ ունի այդ մասին: Ներկայիս նորա ուսումնասիրութեան նիւթն է կազմել Տիրքինգենի համալսարանի հանգուցեալ էնֆրանսեանից ձեռք բերած ժողովածուի մի աւետարանը, Ma XIII 1. գրուած 1113 թուին Դրազարկում, բայց ընդօրինակուած 893 թուի մի ձեռագրից: Գ. Ստշիգովսկին հիմնուելով աւետարանի յիշատակարանի վրայ, կարծում է, որ ընդօրինակութիւնն էլ Դրազարկում է կատարուած: Սակայն Թ. դարում Դրազարկի գոյութիւնը կասկածելի է. այդ նշանաւոր մենաստանը հանդէս է գալիս մեր պատմութեան մէջ միայն ԺԲ դարու սկզբից և հաւանօրէն նորա ծագումը կապ ունէր Ռուբինեանց իշխանութեան ծագման հետ: Թէպէտ Կիլիկիայում Ռուբինեաններից առաջ էլ եղել է հայ գաղթականութիւն, բայց ոչ մի աւանդութիւն, ցուցում չունինք Դրազարկի այդքան վաղ գոյութեան մասին: Ձեռագրի երկրորդ յիշատակարանը, որի վրայ յարգելի գիտնականը հիմնում է իւր կարծիքը, աղճատուած է, այն էլ Կարինեանի թղթերից հանուած ընդօրինակութիւնն և ոչ բուն զրչի ձեռքով գրածը: Ձեռագիրը սկզբից պակաս է մինչև ԺԲ. 23. պակաս են նաև սկզբի խորաններն ու մանրազարդերը, ինչպէս և Մատթէոսի պատկերը:

Հեղինակը նախ նկարագրում է Մարկոս, Ղուկաս և Յովհաննէս աւետարանիչների նկարներն ու այդ աւետարանների սկզբնազարդերը: Մարկոսի վերարկուն կապոյտ է, համապատասխան կամարների գոյներին. սև մազերով և կարճ, կլոր միրուքով. աւետարանիչը նստած է փոքրիկ զրասեղանի առաջ, որ ծածկուած է մագաղաթի թերթով: Նստած է նոյնպէս և Ղուկասը կարմիր աթոռի վրայ, գրուած կանաչ յատակին. մազերը սև են, իսկ միրուքն սպիտակ. ներքնազգեստը կարմիր-մանիշակագոյն, վերարկուն կանաչ-մոխրագոյն մանիշակագոյն ստուերներով: Յովհաննէսը ծերունի է, կապոյտ ներքնազգեստով և կապտամանուշակագոյն վերարկուով: Նկարիչը բոլոր պատկերների և սկզբնազարդերի համար գործ է դրել գոյների բազմազանութիւն արեւելեան գորգերի նման: Մատթէոսի պատկերը չկայ, բայց նա ևս նստած պիտի լինէր, ինչպէս միւս աւետարանիչները: Հագուազիւտ է ձեռագիրների մէջ, որ աւետարանիչները տարբեր դիրքերով նկարուին. հեղինակին յայտնի է միայն Լայպցիգի աւետարանը, որի մէջ միայն Յովհաննէսն է նստած, իսկ 586 թ. գրուած ասորական մի ձեռագրի մէջ երկուսը նստած, և երկուսը կանգնած են: Սովորաբար ասորա-եգիպտական արուեստի մէջ աւետարանիչները կանգնած են, իսկ Փոքր-Ասիայում նստած:

Մեր էջմիածնի փոստկրեայ աւետարանի մէջ չորսն էլ կանգնած են զոյգ զոյգ. և չեն դրուած իւրաքանչիւր աւետարանի սկզբում, այլ բոլորն էլ Մատթէոսի խորաններից յետոյ: Մեր հնագոյն աւետարանների մէջ ևս կրկնուած է նոյն երևոյթը. օր. 1033 թ. դրուած № 236 աւետարանը և ուրիշները: Թարգմանչաց վանքի աւետարանում, որ այժմ գտնուած է էջմիածնում, Յովհաննէսը կանգնած է, իսկ Մատթէոս նստած իրենց աւետարանների սկզբում. տարարախտարար Մարկոսն ու Ղուկասը չկան, բայց հաւանօրէն նրանք էլ նստած պիտի լինէին: 902 թ, դրուած Մլքէ Թադուհու աւետարանի մէջ Մատթէոսն ու Մարկոսը նստած են, իսկ Ղուկասն ու Յովհաննէսը կանգնած. այս և փոստկրեայ աւետարանի մանրանկարները ասորական ծագում ունին:

Պատկերները ստերիոտիպ քնաւորութիւն են կրում առ հասարակ. նկարիչը ճշտութեան և տարածութեան մասին դադափար չունի, բայց շատ վարպետ է մանրազարդերի մէջ կամ իրեղէններ և ճարտարապետական զարդեր նկարելիս: Այդպիսի աշտարակներ նկարուած են աւետարանիչների պատկերների հետ իբրև զարդեր. դոցանից ուշադրութեան արժանի են յատկապէս Ղուկասի և Յովհաննէսի աղիւսազարդ պատերով աշտարակները, որոնք պարզ արևելեան կնիք են կրում: Ղուկասի աշտարակներից մէկի դուռը վերևում կամար է կազմում ատամնաձև զարդերով. կամարի հիմքից, ներքևում, աջ և ձախ հորիզոնական շարունակուած է նոյն զարդը: Այս երևոյթը ճարտարապետական առանձնայատկութիւն էր Միջագետքի համար, որ հռոմա-քրիստոնէական շրջանում Ասորիք է անցնում: Արևելեան են նաև աշտարակների սոխաձև զմրէթները: Աղիւսազարդ աշտարակների նման երևոյթներ գտնուում են Կայիրէում: Մարկոսի և Յովհաննու սկզբնազարդերը նոյնպէս բնորոշ են այս արուեստի հայրենիքը գտնելու համար. Յովհաննու պայտաձև զարդը արևելեան է կամ Փոքր-Ասիայի իսլամական տիրապետութիւնից առաջ: Աւետարանիչների նշանակները (symbole) նոյնպէս Միջագետքի արուեստի հետքեր են կրում, ինչպէս Մարկոսի առիւծի և Յովհաննու արծուի թևերի վերայ նկատելի երկրաչափական կլոր ձևերը: Մարկոսի առիւծը յատկապէս Սասանեան դրոշմ ունի: Նկարիչն առ հասարակ իւր բոլոր պատկերները ձևակերպում է մանրազարդօրէն. նորա բոլոր պատկերները բաղկացած են որոշ մոտիւններից, հիւսուած զծերից, արմաւենիկների բարունակներից, շերտազարդերից, գաւազաններից (Bäumchen), ատամնաձև և ձուաձև զիկզակներից և այլն:

Հեղինակը իւր Das Etschmiadzin Evangelias—էջմիածնի ա-

ւետարան—գործի մէջ այն կարծիքն էր յայտնել, թէ Հայոց մէջ ասորական մանրանկարչական ազդեցութեան հետևում է անմիջապէս բիւզանդականը։ Բայց նոր նիւթերի ուսումնասիրութեամբ եկել է այն եզրակացութեան, որ թէ Հայոց և թէ Բիւզանդացիների զեկորատիւ արուեստը կախումն ունի պարսկականից։ Եւ Տիւրքինգենի աւետարանը այս մնացորդներից մէկն է, որ պարսկական արուեստը, զուցէ Հայոց միջնորդութեամբ, Բիւզանդացիներին անցաւ և բարձր զարգացման հասաւ, նկատելի է Բիւզանդական ազդեցութիւնը Հայոց մէջ։ Մեծ Հայքի արուեստը անկախ էր Բիւզանդականից և եթէ նմանութիւններ կան այդ արուեստների մէջ ընդհանուր հայրենիքով, այսինքն պարսկական արուեստի ազդեցութեամբ պէտք է բացատրել։ Մառի ձեռքով կատարուած Անիի պեղումներն էլ այն եզրակացութեան համար նիւթեր են տալիս։ Անիի անօթները շատ նման ինքնուրուի զոտնուած անօթներին, որոնց հայրենիքը պրոֆ. Կոնզակովի կարծիքով Միջագետքն ու Ասորիքն է, մասամբ և Եգիպտոսը։ Հայաստանը հաւանօրէն միջնորդ երկիրն է եղել արուեստի այդ արտադրութեան հիւսիսի համար, ինչպէս մանրանկարչական արուեստի համար եղել է Բիւզանդիայի վերաբերութեամբ։ Տիւրքինգենի աւետարանից զատ մեր մատենադարանում ձեռագիրներ կան բուն Հայաստանում զարդանկարուած, որոնք ասորական և ընդհանրապէս արևելեան դրոշմ են կրում, և ոչ Բիւզանդական։ Եւ մեր խօսքը ժԶ և ԺԷ դարերի պարսկական ազդեցութեան չի վերաբերում, որ շատ զօրեղ է, այլ հնագոյն շրջանի։ ԺԳ դարում Մեծ Հայքում ծագելով է դեռ ևս ճարտարապետական և մանրանկարչական արուեստը և այս շրջանի ուշադրութեան արժանի մնացորդներ ունինք Մ. Աթոռի մատենադարանում։

Պրոֆ. Սաչիգովսկի պաշտպանում է այն նոր կարծիքը, թէ արուեստի նոր ձևերի հայրենիքը միջին դարերում ոչ թէ միայն Միջերկրականի ափերն են, այլ ասիական երկրները, որոնց կեդրոնն է Իրանն ու Միջագետքը։ Այստեղից է այդ արուեստը դէպի արևելք՝ Հնդկաստան և արևելեան Ասիա, և արևմուտք՝ Բիւզանդիա և իսլամական երկրները տարածուել։ Այս արուեստի միջին օղակներից մէկն է Տիւրքինգենի աւետարանը։ Նա համեմատում է թ դարու Հայոց ճարտարապետութեան և Միջագետքի, Պարսկաստանի, Կոպտական արուեստի օրնամենտները միմեանց և Տիւրքինգենի աւետարանի մանրազարդերի հետ և այն եզրակացութեան է դալիս, որ նման են միմեանց։ Մարկոսի սկզբնազարդի եզրների գունաւոր թեփերը մատնացոյց են անում

այդ արուեստի ծագման հայրենիքը՝ Կապադովկիայի և Միջագետքի մէջ ընկած երկրները: Աւելի պարզ ապացոյցներ են աւետարանի սկզբնաղբերի և լուսանցքների զարդերը, առաջին տողերը գրուած են այստեղ խեցոսկով (Muschelgold), այն ինչ նոյն ժամանակի Բիւզանդացիք թերթոսի (Blattgold) են գործածում: Բացի այս տեխնիքական տարբերութիւնից զարդերի մոտիւնները նման են պարսկականին և ոչ բիւզանդականին: Լուսանցքի մանեկաձև զարդերն էլ յատուկ են արեւելեան և ոչ բիւզանդական արուեստին: Մանեկաձև զարդերի մէջ ճիշտ նոյն զարդանկարչական մոտիւններն են կրկնվում, ինչ որ մեծ պատկերների մէջ: Արուեստի հայրենիքը բնորոշելու համար առանձին նշանակութիւն ունին լուսանցքներում կրկնուած կիսարմաւենիկների և հիւսուածքների զարդերը: Դրանցից մէկը յատկապէս, որի հիմքն են կազմում երկու արմաւենիկներ հորիզոնական ձևով, որոնց ցողունները միմեանց կտրում և ձուածն են կազմում և ապա նորից խաչուելով, երկու արմաւենիկներով վեր բարձրանում, յիշեցնում է Կայիրէի արաբական գերեզմանները՝ 806—906 թուերի գործ: Տարբեր երկիրների արուեստների այս նմանութիւնը բացատրւում է նրանց ընդհանուր նախահայրենիքով, որ Պարսկաստանն է: Նոյնը կարելի է ասել կոպտական և հայոց մանրանկարչութեան նմանութիւնների մասին:

Զորբորդ զարից արդէն արեւելեան արուեստի արդիւնքները փոխադրւում են Միջերկրականի ափերը վաճառականների և վանականների ձեռքով: Ազգերի գաղթականութեան հետ նրանք տարածւում են Իտալիայում և հիւսիսում, որով և պէտք է բացատրել հեղինակի կարծիքով գերմանական արուեստի նմանութիւնը արեւելեանի հետ, իսկ արաբների միջոցով հարաւում: Մելլուկեանների հետ հաւանօրէն այդ արուեստն անցնում է Կիլիկիա և Բալկանեան թերակղզին: Արեւելքի և Արեւմուտքի միջնորդ հանգիստնում է այդ ժամանակ Կիլիկիայի Հայոց թագաւորութիւնը, ուր Դրազարկը իւր միաբաններով գիտութեան և արուեստի կեդրոն էր այդ ժամանակ: Ինչպէս Խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ Կիլիկիան միջին և արեւելեան Ասիայի և արեւմուտքի հաղորդակցութեան դուռն էր քաղաքական և վաճառականական տեսակէտով, այդպէս էր նաև մանրանկարչական օրնամենտական ոճի համար Բիւզանդացիների, Հայոց և սլաւոնական ազգերի մէջ: Հեղինակը խոստանում է կրկին դառնալ Դրազարկի պատմութեան՝ արուեստի կողմից: